

Ermeni Meselesi ve İngiltere

Muammer Demirel*

19. yüzyılda Rusya'nın Osmanlı toprakları aleyhine güneye doğru yayılmaya başlaması Uzak Doğu'da sömürüleri olan ve Orta Doğu'da emelleri olan İngiltere'yi endişelendirmiştir. Rusya, Doğu Anadolu üzerinden yayılma politikalarında bu yüzyılın başından itibaren Ermenilerden yararlanma yoluna gitmiş ve ilgilenmeye başlamıştır. Rusya'nın Ermenilerle ilgilenmesi üzerine Rusları Ermenilerin yegâne koruyucusu göstermek istemeyen İngiltere de Ermenilerle ilgilenmeye başlamıştır.

Ermeni Meselesinin ortaya çıkmasında her iki devlette ayrılıkçı unsurları kendi taraflarına çekmek için desteklemeden geri durmadılar. Her iki devletin Ermeni ayrılıkçılarının faaliyetlerinde koruyucu gibi ilgilenmeleri hem Ermeni komitecilerin taraftar toplamasında etkili oldu hem de Ermenilerin Osmanlı Devleti'ne karşı daha şımarık tutum içine girmesinde etken oldu.¹ Bu devirden sonra Türkiye'deki Ermenilerle yakından ilgilenen İngiltere'nin Ermeniler konusundaki politikalarını üç bölümde toplamak mümkündür: Birincisi, 1838 Osmanlı-İngiliz Ticaret Antlaşması'ndan Berlin Kongresi'ne kadar olan

devre ki bu devrede Ermeniler Rus koruması altındadır. İngiliz politikası, Ermenilerin durumlarında herhangi bir değişme olmamasından yanadır. İkinci devre Kıbrıs Antlaşması ve Berlin Kongresi'nden başlayıp Birinci Dünya Savaşı'na kadar olan devredir. Bu devrede İngiltere, Ermenileri kendi koruması altında saymaktadır ve Ermeniler için imtiyazlar koparılma politikası takip etmektedir. Üçüncü ve son devre Birinci Dünya Savaşı yıllarıdır ki İngiltere, Ermeniler üzerinden kendini avantajlı bir duruma getirmek istediği devredir. Savaşın başında Ermenilerden savaşçı olarak yararlanmak isteyen İngiltere, tehirden sonra ise kendinin savaşta bulunma gerekçesi ve Amerikayı savaşa sokma için Ermenilerin katledildiği propagandaları ile savaşta sonuç almaya çalışmıştır. İngiliz diplomatik yazışmalarında bu üç devrenin her birinde farklı dilin ve terminolojinin kullanıldığını gözlemek mümkündür.

A- 1838 Ticaret Antlaşması'ndan Berlin Kongresi'ne İngiliz Belgelerindeki Yaklaşım

Bu dönemde Hindistan ve ona giden yolun güvenliği ve Akdeniz'deki ticaretini geliştirmeyi hedefleyen İngiltere, Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine genişleme politikalarını kendi menfaatları için de bir tehlike olarak gördüğünden engellemede her türlü çabayı gösteriyordu.² Diğer taraftan da Osmanlı Hıristiyanları arasında kendi nüfuzunu artırmak için Protestan mezhebini yaymaya çalışıyordu. Ermeniler mezhep yaymada hedef kitlenin başında geliyordu. Nüfuzunu geliştirmede Protestan kilisesinin açılması ve Osmanlı yönetiminin Protestanları ayrı bir mezhep olarak tanıması ve diğer mezheplerle aynı haklardan yararlandırması konusuyla da yakından ilgilenen İngiliz dışişleri (Foreign Office) resmi girişimleri sürdürerek başarıya

(* Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi, Bursa.

(1) Salahi Ramsdam Sonyel, *The Ottoman Armenians*, London, 1987, s.14.

(2) Cevdet Küçük, "Şark Meselesi Hakkında Önemli Bir Vesika", *Tarih Dergisi (İsmail Hakkı Uzunçarşılı Hatıra Sayısı)*, Sayı XXXII, İstanbul, 1979, s.610.

ulaşmıştır.³ Protestanlığı Türkiye'ye sokmayı başaran İngiltere, nüfuzunu yaymada Rusya ve Fransa'nın yaptıkları gibi dindaşlarının korunmasını üstlenmiştir. Bu fırsatla İngiltere, Rusya ve Fransa'nın faaliyetlerini kontrol etmeyi ve işlerini ona göre ayarlamayı temin etmiştir.⁴ Bu girişimlerle birlikte 1820'li yıllarda İngiliz ve Amerikalı Protestan misyonerleri de Türkiye'ye girerek mezheplerini yaymaya başladı.⁵ Misyonerler İngiliz diplomatların himayesinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdi. Bu faaliyetler sonucunda önemli ölçüde taraftar toplanmış ve 1896 tarihinde Gregoryen Ermenilerin %15'i Protestan mezhebine geçmiştir.⁶

Bir taraftan Türkiye'de kendine bağlı bir dindaş grubu oluştururken diğer taraftan İngiliz hariciyesi Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne ve reayasına karşı davranışlarını yakından takip etmektedir. Bu izlemede İngilizler, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın baskısı altında olduğunu ve Osmanlı reayası Hıristiyanlarının Ruslar tarafından ayartıldığını ve onlara Rus vatandaşlığı verildiğini anlamışlardır.⁷ Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhine yayılması ve bu arada Osmanlı vatandaşı Hıristiyanları elde etmesi başta İngiltere olmak üzere Batılı Büyük Devletleri rahatsız etmişti. Nihayet Kırım Savaşı'nda Rus yayılmacılığını durdurmak ve Osmanlı Hıristiyanlarının koruyuculuğunu Rusya'nın elinden almak üzere İngiltere ve Fransa, Rusya aleyhine savaşa girmişlerdi. Bu arada savaşın sonunda da Osmanlı Hıristiyanlarının haklarının kendilerinin daha iyi sağladığı görüntüsünü vermek için Islahat Fermanı'nı⁸ Osmanlı Devleti'ne 18 Şubat 1856 tarihinde ilan ettirerek Hıristiyan tebaa ile Müslüman tebaa siyasi haklar yönünden de tam ve mutlak bir eşliğe kavuşturulmuştur.⁹

İngiltere ve Fransa bununla da kalmayarak Paris Antlaşması'na koydukları 9. madde ile Osmanlı Hıristiyanlarının korunmasını üstlendikleri görüntüsünü de vermişlerdi. İngiltere, Ferman ve Antlaşma ile taahhüd

edilen imtiyazların uygulanması ve Hıristiyanların genel durumlarını imparatorluk'taki konsolosları vasıtasıyla takip etmiştir. İngiliz Dışişleri Bakanı J. Russell, Osmanlı Devleti'ndeki gelişmeleri takip etmek için İstanbul Büyük Elçisi H. Bulwer'e 7 Haziran 1860 tarihinde gönderdiği direktif ile Gayrimüslümlerin durumunu sormuştur. Bu yazıda Hıristiyanların genel durumlarından özel ilişkilere kadar her konunun kendisine bildirilmesini istediği gibi Antlaşma şartlarına uyulup uyulmadığı ve eskiden Rus vatandaşlığı almış olan Osmanlı vatandaşlarının bunu terk edip etmediğinin de kendisine bildirilmesini istemiştir.¹⁰ Bu istenilen bilgileri 24 madde de düzenleyen İngiltere'nin İstanbul Büyük Elçisi Bulwer, Türkiye'deki konsoloslarından cevaplandırılmasını istemiştir.¹¹

Buna ayrıntılı bir raporla cevap veren İzmir Konsolosu Charles Blunt 24 maddeyi tek tek cevaplandırmıştır:

Bölgedeki Hıristiyanların ekonomi, çiftçilik ve yönetim ile ilgili işlerinde düzelme olduğu ve Türklere nisbetle durumlarının daha iyi olduğu vurgulanmıştır. Tanzimat Fermanı'nın getirdiği reformlardaki ilerleme devam etmektedir. Hıristiyan toprak sahipleri çoğalmış ve Türkler üstünlüklerini kaybetmişlerdir. Türk nüfusun çoğunluğu Hıristiyanlar lehine değişmiştir.

Şehirlerde ticaret yapanların büyük çoğunluğu Hıristiyandır. Türk ve Hıristiyanlar arasındaki iyi ilişki devam etmektedir, hiç bir problem yoktur. Güvenlik bakımından Hı-

(3) E. Engelhardt, *Türkiye ve Tanzimat*, (Çeviren Ayda Düz), İstanbul, 1976, s.47-48; Y.G. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul, 1953, s.107.

(4) Çark, *Türk Devleti...*, s.109; Davut Kılıç, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler Arasındaki Dini ve Siyasi Mücadeleler*, Ankara, 2000, s.101.

(5) Jeremy Salt, *Imperialism, Evangelism and Ottoman Armenians 1878-1896*, London, 1993, s.30.

(6) Çark, *Türk Devleti...*, s.107.

(7) *The National Archives, Turkey*, 17 (1877), part II, No.78, p.88-89; belge yayınlanmıştır; Bilal Şimşir, *British Documents on Ottoman Armenians, VI*, Ankara, 1989, s.34-35.

(8) Islahat Fermanı'nın metni için bkz. Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, C.V, Ankara, 1983, s.258-264.

(9) Ekmeleddin İhsanoğlu (Editör), *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, C.I, İstanbul, 1994, s.97.

(10) *The National Archives, Turkey*, 17 (1877), part II, No.69, p.84-85.

(11) Şimşir, *British...C.I*, s.13-15.

ristiyanların Türklerden çok daha iyi durumda olduğu bile söylenebilir. Şüphesiz Türk köylüler Hıristiyanlardan daha fazla baskı altındadırlar. Eğer bir Hıristiyan küçük bir memur tarafından baskıya uğratılırsa, daima bir kaç konsolosluk yetkilisi tarafından vezir ve paşalara olay aktarılır ve o memur uyarılır. Fakat *zavallı Türklerin* böyle koruyucuları yoktur.

Protestan Osmanlı vatandaşları, diğer Hıristiyan ve Yahudilerin fanatik düşmanlıklarına karşı Türk yetkililer tarafından *koruma altına alınmıştır*.

Yaygın bir söylentiye göre Hıristiyan halk Türklerden daha çok *kendi papaz ve piskoposlarından şikâyet etmek* için sebebe sahiptirler. Rumeli'de olduğu gibi Anadolu'da da Hıristiyan halk o kadar *çok değildir*.

Sık sık Türk gençlerinin Hıristiyan kızları ile ilişkisi olur, bu ilişkiyi kız aileleri reddetme yerine desteklerler. Bu ilişkiler kadın toplantıları ile ilerletilir. Bulgaristan'da olduğu gibi bu sebepten yapılan kadın toplantılarına Anadolu'da da sıkça şahit olunur.

İzmir'in tüm kasaba ve köylerinde hem Türkler hem Hıristiyanlar için okullar vardır. Eğer projesi sürdürülebilirse tüm din ve sınıflar için, her iki cinsiyete, okullar açmak, ağırlıklı bir şekilde Hıristiyanlar için mümkündür. Yaygın konuşulmaz, fakat Türklerde de bu okullara katılma istekleri artmaktadır.

Bu ülkede kendi etkilerinin gelişmesi oranında tüm öğretim faaliyetlerinde bulunmaları mümkündür.

Şüphesiz ki İstanbul'un vatandaşları her ne zaman isterlerse *yabancı pasaportları* daima alacaklar.

Rusya ve Yunanistan pasaportlarını almak herhangi bir diğer ülkeninkini almaktan daha kolaydır.¹²

Halep Konsolosu Skene'de 4 Ağustos 1860 tarihinde bu soruları cevaplandırmıştır.

Vilayetin genel durumu iyidir. Haklar ve uygulamalar yönünden *farklılık* yoktur.

Maraş'taki Ermeni köylüler Müslüman toprak sahiplerinin topraklarını işlerler. Onlar *korunurlar* ve sonuç olarak onların *durumları* Müslüman köylülerinki kadar *iyidir*.

Kessab, Maraş, Anteb ve Kilis'te hiç bir *muhalefet ve zorluk* olmaksızın Hıristiyan kilisesi inşa edildi. İki ay önceye kadar Hıristiyan *ibadetlerinin* yapılması sırasında *hiç bir rahatsızlık* olmadı. İki ay önce *Antioç*'de bir olay meydana geldi, Kilise'de ilahi okunurken Müslümanlar içeri girerek "*Lailehe İllellah Muhammadun Resulullah*" diye bağırışlardır. Bir daha bu durum tekrar edilmemiş ve *suçlular* Türk yetkililer tarafından *cezalandırılmıştır*.

Bu konsolosluk bölgesinde Hıristiyan halkın *şikâyet etmek için büyük problemleri* yoktur.¹³

Görüldüğü üzere İngiliz yetkililer Türkiye'deki Gayrimüslümlerden bahsederken genel *Hıristiyan* ifadesi kullanmaktadırlar. *Ermenistan* tabiri henüz *Rusya Ermenistanı* için kullanılmaktadır.¹⁴ Erzurum Konsolosu Taylor'un, 19 Mart 1869 tarihinde Erzurum vilayeti, Ardahan, Kars, Bayezid ve Van hakkında yazdığı ayrıntılı raporunda *Ermeni* kelimesini pek fazla kullanmadığını görmekteyiz. Bu yerlerin nüfuslarını verirken *Müslüman* ve *Hıristiyan* olarak sınıflandırmaktadır. Hâlbuki Doğu Anadolu Hıristiyanlarının büyük kısmını Ermeniler oluşturmaktadır.

Taylor, raporunda Ermeniler için ayrıca bir bölüm yazmıştır. Bu bölümde de Ermeni ileri gelenlerinin ve Rusya'nın Ermenileri kışkırttığından bahsetmektedir. Kışkırtmada Rusya toprakları içinde bulunan *Eçmiyazın Ermeni Katalikosluğunda* eğitilmiş olup bölge-

(12) *Reports Relating to the Condition of Christians in Turkey*, No.8, p.30-34; Şimşir, *Britiş.*, C.I, s.16-22.

(13) *Turkey 1860*, No.13/1, p.48-53; Şimşir, *Britiş.*, C.I, s.22-31.

(14) İngiliz Dışişleri Bakanlığının 13 Ağustos 1863 tarihli yazısında *Dişarbakır*'dan göç edecek 1400 aile için sadece *Hıristiyan* tabiri kullanılırken gidecekleri yer olarak *Rusya Ermenistanı* tabiri kullanılmaktadır. *Turkey*, 17 (1877), part II, No.130, p.110.

de görev yapan Ermeni papazlar Rusya lehine propaganda yapmaktadırlar. Rusya'nın elde etmesi sonunda Türkiye'deki Ermeni ileri gelenleri ve din adamları açıkça Rusya taraftarı olarak Ermeni halkı yersiz Türkiye aleyhine Rusya lehine kışkırtılmaktadırlar. Konsolos, Ermenileri kışkırtan Cemaatin yaşlılarını tubaf ve Meclis Üyelerini bozulmuş olarak nitelendirmektedir. Ayrıca Erzurum'daki Rus Konsolosu da Ermeni ayrılıkçılığını hızlandırmak için bizzat faaliyette bulunmaktadır. Zira Rus Konsolosu Ermenileri şımartmak için mahalli hükümet yetkililerine nezaket dışı kaba davranış ve hareket etmekte ve kibirli davranış ve aşırı isteklerde bulunuşu Rusya Konsolosu ve onun Hükümeti'nin sabte kıymetini cabil Ermeni halk gözünde yükseltmektedir. Ayrıca Rus Konsolosu kışkırtıcılıkta daha da ileri giderek bölgedeki Ermeni cemaat liderleri ve zenginlerine Rus Pasaportu dağıtarak sabte Ruslar oluşturmaktadır.¹⁵

Berlin Kongresi'ne giderken 1878 yılında İngiltere'nin İstanbul Büyük Elçisi Henry Layard, Türkiye Ermenilerinden bahsederken durumlarının iyi olduğunu belirtmektedir. Ayastefanos Antlaşması sırasında Rus karargahında bizzat bulunan Ermeni Patriği Nerses, Doğu Anadolu ve Kilikya'da otonom birer Ermenistan kurdurtmaya çalışmıştı. Layard, bugünlerde otonomi doktrininin revaçta olduğunu, fakat İngiltere'nin diğer toplumlar, Hıristiyan ve Müslümanlar, gibi Ermeniler için de iyi yönetim istediğini, ancak Türk yönetimi altında diye bildirmektedir. Yarı bağımsız vilayet oluşturmaya teşebbüs etmek ise farklı bir şeydir ve eninde sonunda bu Türkiye İmparatorluğu'dan ayrılır ve Rusya'ya bağımlı olabilir.

Berlin Kongresi'ne giderken Ermenilere yaklaşım konusunda da Layard, Ermeniler İngiltere'nin yardımına, takdirine ve sempatisine değer vermektedir. Kongre'de, şüphesiz, onlar için, özellikle Anadolu'nun Doğu vilayetlerinde yaşayanlar, iyi yönetim ve Kürt kabilelerinden korunmak gibi, bazı şeyler yapılabilir. Yalnız onlar şimdi kendi yerlerinde

sessiz, sakin ve tutumlu insanlardır ve Kürtlerin kanunsuz şiddetlerinden çektikleri acılar hariç, Müslüman Türk nüfusu ile kendi aralarında yaşadıkları gibi dostane ilişkiler içinde yaşamaktadırlar.

Türk yönetimindeki tüm Hıristiyan toplumların içinde Ermeniler, Müslüman komşuları ile barış içinde yaşamada en iyi durumdadırlar ve hatta onlarla iyi bir şekilde kaynaşmışlardır. Türkçe konuşan İstanbul'daki Ermeniler Türklerle içli dışlı ilişkide Rumlardan daha iyidir. Rusya'nın yardımı ve korumasına dönmelerini önlemek ve onları memnun etmek için Hükümet, Ermenilere adil ve özgür davranılması için büyük ölçüde ilgilidir. Bir vilayete otonomi vermek tamamen imkânsızdır ve muhtemelen bu iyi olmaktan öte zararlıdır ve sonuçları İngiltere çıkarlarına faydadan çok uzaktır.¹⁶

B- İngiliz Koruması Dönemi

Ermeniler için ayrıcalıklı olarak atılan adımların Rusya'nın daha fazla güneye yayılmasına yarayacağını gören İngiltere, 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı'nda Osmanlı ordularının ağır bozgunu üzerine bir taraftan Rusya'nın İstanbul'u işgalinin ve Akdeniz'e ulaşmasının önünü kesmek üzere büyük çabalar sarfetmiş, diğer taraftanda bu savaşta ve savaşın sonunda Ermenileri kendi safına çekmede önemli gelişmeler sağlamış olan Rusya'nın bu kozunu elinden almaya çalışıyordu.¹⁷

Layard'ın raporunda gördüğümüz gibi İngiltere hiç bir şekilde Ermeniler için özel bir vilayet yapısının menfaatlerine olmayacağı görüşünü 1878 yılı Mart ayında belirtirken çok kısa zaman sonra Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde reform yapılacağı maddesinin konması ile birden İngiliz politikasının değiştiğini görmekteyiz. Ermeni

(15) *The National Archives, Turkey* 16 (1877), No.13/1, p.16-36.

(16) *The National Archives, FO (Foreign Office)*, 424/69, No.107, p.54-55.

(17) Cevdet Küçük, *Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897*, İstanbul, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, 1986, s.17-18.

vilayetlerinde reform yapılması maddesi önce Ayastefanos Antlaşması'nda Ruslar tarafından konulduğu için İngilizler de Berlin'de Ermenileri küstürmemek için bu maddeyi aynen koymuşlardı. Ama bu arada gerçekten Ermenileri Rus sempatisinden döndürmek lazımdı ve İngiltere'de artık Ermeni koruyuculuğu ve kollayıcılığı kisvesine girmede kendini zorunlu hissetti. Yeni politikada da İngiltere keskin davranmaya gecikmeden başlamıştı. Berlin Antlaşması'nın imzalanmasının üzerinden bir ay geçmeden İngiltere Hükümeti, 8 Ağustos 1878 tarihinde Padişah II. Abdülhamid'e ilk reform projesi sunmuştur. İngiltere'nin İstanbul Büyük Elçisi Layard tarafından Padişah'a sunulan projede yapılması gereken reformlar üç başlıkta toplanmaktadır. Bunlar güvenliğin sağlanması için *Avrupalı* bir subayın komutasında *jandarma* kuvveti kurulması, *merkezi mahkemeler* ve *vergileri* toplamak için *yeni bir düzen ve tabildarların Avrupalı olmasıdır*. Şimdiye kadar ayrıcalıklı bir durum oluşturulmasının zararından bahseden İngiliz yönetimi, şimdi artık Ermenileri kendi korumalarında gördüklerinden ve Ermeni halk nezdinde sempati toplamak için her türlü *reform ve ayrıcalığı* normal görmeye başlamıştır. Anadolu vilayetlerinde *reform* yapılmasını isteyen bu belgede Anadolu vilayetlerinde Müslümanların *büyük bir çoğunluğu* teşkil ettiği de belirtilmektedir.¹⁸

Bundan sonra İngiltere, her fırsatta Osmanlı Devleti'ne baskı yapmanın aracı olarak *reform* yapılmasını gündeme getirmiştir. İngiltere'nin reform isteklerini sürekli tekrar etmesinin iki nedeni vardı; Birincisi Ermenileri kendi tarafına çekmek için onların haklarını savunuyor görünmek ve ikincisi de Rusya'nın güneye yayılmasının önünü kesebilmek için Rusya'nın istismar ettiği konuları ortadan kaldırmak.

1878 yılında Rus ordularının Doğu Anadolu'yu boşaltması üzerine İngiltere, gecikmeden Ermenileri sahiplenmek için Ekim 1878'de Erzurum Konsolosu olarak Captain Trotter'i tayin etmiştir.¹⁹ İngiltere, Rusya'nın

işgal sırasında Ermenileri Müslümanlar aleyhine eylemlere sevk ettiği için iki toplum arasında oluşturduğu düşmanlığı yatıştırmak ve özellikle Müslümanların intikam alacaklarından korkan Ermenilerin korkularını gidermek istiyordu. Ayrıca Rusların *ajite* ettiği Ermenileri de sakinleştirmek gerekiyordu.²⁰ Savaş sırasında Ermenilerin yaptığı taşkınlıklara karşı Osmanlı Hükümeti'nin de aldığı tedbirlerle Müslüman halk hiç bir karşı harekette bulunmamıştır.

Layard, 21 Haziran 1879 tarihinde İstanbul'dan yazdığı raporunda Doğu vilayetlerinde durumun gayet iyi olduğunu bildirmektedir. Doğu'dan bir İngiliz Temsilcinin gözlemine aktaran Layard, Padişah'ın Hıristiyan ve Müslüman vatandaşları arasında *mutluluk ve refah*ta bir fark yoktu derken bu durum oluşmasında daima İngiltere'nin etkisi vardı ifadesini de eklemektedir.²¹

1880'li yıllar boyunca Türkiye'deki İngiliz temsilcilerin yazışmalarında *reform* ile birlikte Ermeniler konusunda her türlü hareket, hatta en ufak sıradan asayiş olaylarını bile raporlarda yer almaktadır. Ancak artık yazışmalar arasına Ermenilerin *isyana* hazırlandıkları raporları da karışmaya başlamıştır. Erzurum İngiliz Konsolosu Everett 25 Haziran 1880 tarihli raporunda bölgedeki eğitimli Gregoryen Ermenilerin *comite faaliyeti* içinde olduklarını anlatmakta ve Ermenilerin *silahlanmakta* olduklarına işaret ederek her Ermeninin evinde *silah* bulunabileceğinin söylenmekte olduğunu kaydetmektedir.²² Everett, 20 Ocak 1882 tarihinde, Erzurum'da bir Ermeni *ayaklanması* çıkarılması hazırlıkları ile ilgili bilgiler vermektedir. Bir *Gizli Örgüt* Ermenileri isyana teşvik eden kâğıt *kopyası* Erzurum'daki Ermeniler arasında geniş bir şekilde dağıtılmıştır. Everett'in eline geçen yazının kopyası Ermenilere ait yemin metni idi. Bu metinde *milletlerinin bağımsızlığı için*

(18) *The National Archives, Turkey*, 51 (1878), No.1, p.1-5.

(19) *The National Archives, FO*, 424/76, No.20, p.28-29.

(20) *The National Archives, Turkey*, 53 (1878), No.214, p.201-202.

(21) *The National Archives, FO*, 424/84, No.486, p.387-388.

(22) *The National Archives, FO*, 424/107, No.2, p.2-4.

elinden geleni yapacağını, verilen görevi yerine getiremezse *hayatına son vereceği* yazılmaktadır. Bu yazıların Rusya'dan geldiğine inandığını da belirtmektedir.²³

1890 yılına gelindiğinde Ermeni ihtilalcı örgütler Hınçak ve Taşnaksutyun kurulmuş ve Türkiye'de isyanlar çıkarmak üzere harekete geçmişlerdi. Bu yıllar boyunca Ermeni isyanları bütün gündemi oluşturmaktadır. İngiliz temsilciler de her olayla ilgili hükümetlerine bilgiler aktarmaktadırlar. Anadolu'nun birçok yerinde bulunan İngiliz konsoloslar olaylar hakkında bilgi verirken kendilerinin bulunduğu şehirlerde meydana gelmiş olayları görmüş olmakla birlikte birçok yerdeki olayı ise güvendikleri kişilerden alarak aktarmışlardır. Olayları görüp doğruları yansıtan İngiliz temsilcilerin zaman zaman olayları yorumlarken ön yargılı ve taraflı davranmaktan kendilerini alamadıkları görülmektedir. 1890'da Ermeniler ilk ayaklanmalarını Erzurum'da çıkarmışlardı. Bu olayı tertipleyen Hınçak örgütü idi. Olayı rapor eden Erzurum'un İngiltere Konsolosu Cliford Lloyd, örgütün bu işteki parmağından bahsetmemektedir. Gördüklerini aktaran Lloyd, Ermeni kilise ve okulunda silah aranmasının *alışılmadık bir tarzda* yapılmasından dolayı heyecan ve korku oluşturduğunu yazmaktadır. Bu durumu protesto için Ermeniler, *dükkan ve okullarını* kapatarak İstanbul'a telgraf çekmek istemişler, Vali olayı yatıştırmak için Ermeni Papaz ile görüşmüş, Vali'nin yanından dönen Papaz, toplanan *kızgın* Ermenilere Vali'nin onların dostu olduğunu ve toplanmaya gerek olmadığını söylemesi üzerine Papaz'a *saldırılmışlar* ve Papaz *güvenlik kuvvetleri tarafından kurtarılmıştır*. Kilisede toplanan Ermeniler ise *askerlerin* üzerine *silahla ateş* etmiş *üç asker öldürülmüş* diye normal bir durum gibi yazan Konsolos, bu duruma öfkelenen Müslüman halkın karşı saldırıya geçmesini *fanatiklik ve eski nefretin* bir eseri olarak belirtmiştir. Ermenilerin *ateşli silahlarla* saldırısına vurgu yapılmazken, Müslümanların saldırılarını *sopa ve kılıç* gibi silahlarla yaptıkları vurgulanmaktadır. Ancak Konsolos, güvenlik kuvvetleri

ve bazı Müslümanların *olayları yatıştırmak ve Ermenileri korumak için tarafsızca büyük çaba* harcadığını yazmaktadır.²⁴

1890'lı yıllardan başlayan Ermenilerin Türkiye'de çıkardıkları isyanlarla ilgili tüm olaylar *İngiliz Milli Arşivleri (Public Record Office) Dışişleri (Foreign Office)* kataloglarında "*Ermeni katliamı (Armenian massacre)*" olarak kaydedilmiştir.²⁵ Fakat belgeler olayları, ulaşılan bilgiler doğrultusunda daha gerçeklere yakın bir şekilde sunmaktadır. Resmi katalog kayıtları bir miktar ön yargı oluşturabilir. Bu bakımdan konu üzerinde çalışan tarihçilerin daha dikkatli davranması gerekmektedir.

1895 yılı ilk yarısında olaylar patlak verinceye değin İngiliz belgelerinde *Ermeni İhtilal Komitesi*'nin Anadolu'nun çeşitli yerlerinde Ermeniler arasında *ajitasyon* yapmakta olduğuna dair yazışmalar yer almaktadır. *Amasya'da Ermeni İhtilal Komitesi*, reformları istemediği gibi yeni *katliam* provakasyonu yapmış ve kendilerine katılmayan 16 Ermeni ileri gelenini *ölüm cezasına* çarptırmış ve biri Merzifon'da *suikastla öldürülmüştür*.²⁶ Ağustos ayında Harput'tan verilen raporda Ermeniler arasında *politik ajitasyon* yapıldığı bildirilmiştir.²⁷ Eylül ayında Erzurum Konsolosu Graves Erzurum'da *Hınçak ve Taşnaksutyun* organizasyonlarına katılan *Ermeni ihtilalcı ajanlarının* daha aktif olarak çoğalmakta olduğu Rusya'dan son olarak çok sayıda *yeni ajitasyoncunun* buraya geldiğini hükümeti'ne bildirmektedir.²⁸ Ermeni ihtilalcilerin *ajitasyonları* hakkında raporlar veren aynı konsoloslar bu ajitasyonlar sonucunda çıkan Ermeni isyanlarındaki olayları Türklere mal eden ifadeler kullanmaktan çekinmemektedirler. 30 Ekim 1895 tarihinde Erzurum'da Ermeniler tarafından çıkarılan isyanı bildirirken *Türk kalabalığın (Turkish mob) Ermeni dükkanları*

(23) *The National Archives, FO, 424/132, No.36/2-3-4, p.47-50.*

(24) *The National Archives, Turkey, 1 (1890-91), No.66, p.51-53.*

(25) Bunun için FO'nun 424 serisinin 162'den 220'e kadar olan dosyaları ve 371 nolu katalogun ilgili tarihlerine bakılabilir.

(26) Şimşir, *Britisb...*, C.IV, s.8. (18 Temmuz 1895)

(27) *The National Archives, FO, 424/183, No.319, p.435.*

(28) *The National Archives, FO, 424/184, No.90-1, p.51.* (25 Eylül 1895)

ni yağma ettiklerini ve çok sayıda Ermeni'yi öldürdükleri ve yaraladıkları şeklinde bildirmişlerdir.²⁹ Fakat bu olayda 6 asker öldürülmüş ve 43 asker de ciddi surette yaralanmış olduğu bilgisini yine aynı konsolos vermiştir.³⁰

1894 yılından 1896 yılına kadar devam eden Zeytun Ermeni isyanı devam ettiği sırada 3 Şubat 1896 tarihinde Mr. Barnham'dan aldığı bilgiyi hükümetine aktaran İngiltere'nin İstanbul Büyük Elçisi Currie, Zeytun nehrinde Zeytunlular tarafından öldürülmüş Türk askerlerinin cesetleri doludur. Zeytunlulardan biri dün 230 askeri katlettiklerini itiraf etmiş ve olayı nasıl gerçekleştirdiklerini anlatmıştır. Çoğunun ellerini bağlayarak baltalarla kafalarını yarmışlar veya kılıç ile keserek veya silahla vurarak öldürmüşler, bazılarının ise ellerini ve ayaklarını kesmişlerdir. Bir Türk subayının gözlerini oyup yuvalarına barut doldurarak kafasını parçalamışlardı. Currie, bu hikâyeden şüphe etmek için hiç bir sebep görmediğini de raporunun sonuna eklemiştir.³¹

İngiltere Hükümeti'nin Türkiye'deki Ermenileri koruma adına resmi kayıtlarında gösterdiği yanlış ifadelerle rağmen Türkiye'de bulunan temsilcilerinin gördükleri bu insanlık dışı olayları olduğu gibi verdikleri görülmektedir. 1894-1896 yıllarında Türkiye'deki Genel Ermeni ayaklanması bastırıldıktan sonra alınan etkili tedbirler sayesinde isyan çıkarılmamış, fakat Ermeni komiteleri, Rusya'nın da desteği ile devamlı yeni olaylar çıkarmak için çalışmışlardı. Özellikle 1900 yılından sonra Rusya'dan Osmanlı Devleti'nin doğu vilayetlerine Ermeni militanlar geliyor ve bol miktarda bölgeye silah ve mühimmat sokmaya çalışıyorlardı. Fakat Osmanlı güvenlik kuvvetlerinin bu yıllarda etkili sınır ve kırsal alandaki koruma ve kollamaları sayesinde girenler genelde güvenlik kuvvetleri ile karşı karşıya gelmekte idiler. Bu çatışmalarda güvenlik kuvvetleri kayıplar veriyorsa da Ermeni komiteler hareketlerinde başarı sağlayamıyorlardı. Bu sınır çatışmaları İngiliz basınında yer almaya başlamış ve Ermenilere katliam yapılmış gibi telakki edilerek

Osmanlı yönetimi nezdinde girişimlerde bulunulmuştur.³² Bu yıllarda Türkiye'den yapılan İngiliz yazışmalarında da genelde bu sınır olayları yer almaktadır. İngiliz belgelerinde bu dönemde daha çok *Ermeni ihtilalciler* terimi çokça kullanılmaktadır.

Ermeni ihtilalciler, 1898 yılı baharında Türkiye'ye karşı yeni bir hareket başlatmak üzere yeniden toplanmışlardır. Osmanlı yetkilileri kadar İngiltere'nin Van Konsolos Vekili Elliot da gelişmeleri yakinen takip ederek rapor ediyordu. Bu yılın baharında *Ermeni ihtilalciler* Salmas'da (İran) yeniden toplanacaklardır. Toplanacakların sayısı 4000 kadardır. Türk ajanları alayı takip ettikleri gibi Elliot'da bizzat İran sınırına giderek olayı doğrulamıştır.³³ İngiliz belgelerinde, bu ihtilalciler Ermenilerin bir müddet sonra harekete geçtikleri görülmektedir. Eylül 1901'de 500 kadar Ermeni Muş'un Müslüman mahallesine saldırarak yakmıştır. Bunlar daha sonra Sason'a çekilmişlerdir. Harput Konsolos Yardımcısı bu olayı İstanbul Büyük Elçisi O'connor'a bildirirken *Ermeni ihtilalciler ile Türk kuvvetleri arasında çatışma başladığı ve bu bir katliam (massacre) sayıyası olarak Harput'ta yayıldığını* bildirmektedir.³⁴

Rusya ve İran'da toplanan ve gerekli hazırlıkları yapan *Ermeni ihtilalciler* sürekli Türk sınırından içeri girerek olaylar çıkarmaya çalışmışlardı. Fakat yukarıda da belirttiğimiz gibi Osmanlı güvenlik kuvvetlerinin kuvvetli mukavemeti sayesinde fazla etkili olamamışlarsa da yıllarca çıkardıkları çatışmalarda her iki taraftan da pek çok kayıp verdirmişlerdir. *Ermeni ihtilalciler*, bu dönemde olay çıkarmak için özellikle *Sason ve Talori*'yi seçmişlerdi.³⁵ Bu sınır çatışmaları yukarıda da belirttiğimiz gibi İngiliz basınında çokça yer almış ve *Ermeni ihtilalciler* mağdur gösterildiğinden Doğu Anadolu'daki İngiliz temsil-

(29) *The National Archives*, FO, 424/184, No.222, p.146.

(30) *The National Archives*, FO, 424/184, No.249, p.153.

(31) *The National Archives*, FO, 424/186, No.150, p.123-124.

(32) Sonyel, *The Ottoman...*, s.146-154.

(33) *The National Archives*, FO, 424/195, No.57, p.51. (Van, 29 Ocak 1898)

(34) *The National Archives*, FO, 424/202, No.54, p.51. (10 Eylül 1901 ve 11 Eylül 1901)

(35) *The National Archives*, FO, 424/206, No.21,p.21. (1 Mart 1904)

ciler konu ile yakından ilgilenmişlerdir. Bu arada bölgedeki Ermeniler ve Müslümanlar arasında çatışmalar çıkmıştı. 8 Nisan 1904 tarihinde Sason bölgesinde *Şebik Ermenileri*, Latçeken'deki Badiker Kürt aşiretine *saldırmıştır*. Burada çıkan çatışmada Kürtlerden 22 kişi öldürülmüş ve 18 kişi yaralanmış, Ermenilerden ise 5 kişi öldürülmüştür. Diyarbekir'den bu olayı bildiren Wikie Young, Kürtler için *öldürüldü (killed)* ifadesini kullanırken, Ermeniler için *kayıpları vardı (casualties)* tabirini kullanmaktadır.³⁶ *Casualty (kayıp)* kelimesi herhangi bir çatışmada resmi kuvvetlerin kaybı anlamında kullanılmaktadır ve dolayısıyla *şebit* anlamına da gelmektedir. Bu ifade eğer sehven kullanılmamış ise dini ve etnik ayrımcılığın bir ifadesi olsa gerek. Zira saldırıp zulüm ve şiddete başvuran Ermeniler burada *kan dökücüler* olarak anılması gerekirken *meşru müdafada* bulunan taraf gibi gösterilmektedir.

8 C- Birinci Dünya Savaşı Dönemi

1913 yılında Osmanlı Hükümeti'nin yeniden Ermenilerin yaşadığı yerlerde *ıslabatı* gündeme getirmesi üzerine İngiliz belgelerinin de *reform* konusunda odaklandığını görmekteyiz. Ancak 1913 ve 1914 yılı İngiliz belgelerinde sadece *reform* konusu ele alınmaktaydı. Bu yıllarda Ermeniler artık çıkacak savaşta Osmanlı Devleti'nin karşısında yer alarak nihai isteklerini elde etmek için gerekli hazırlıkları yapmaktaydılar. Bu hazırlıklar ise *Ermenileri silahlandırmak ve örgütlendirmek* idi. İngiliz belgelerinde de Ermeni örgütlerinin Ermenileri *teşkilatlanmaları ve silahlandırmaları* sıkça yer almaktadır. Ermeni komitelerinin bölgede yaptıkları *ihtilalcı* hareketleri *politik* ifadesi ile değerlendiren İngiltere'nin Van Konsolos Vekili Dickson, Ermenilerin *politikasını, gürültülü (noisy), pervasız (blatant), küstahça (overbearing) ve politikanın en kötü tipinin kabaca taklidi (insolent imitation of the worst type of politician)* olarak tarif etmektedir.³⁷ 1913 yılına gelindiğinde bu açık ve kaba politikalarını sürdüren Van'daki Er-

meni örgütleri hareketlerini birleştirme kararı almışlardı. Yine Van Konsolos Vekili Smith'in bildirdiğine göre Taşnak lider Viremyan Tiflis'e giderek Rus yetkililerle görüşüp döndükten sonra *Taşnak, Hınçak ve Ramgavar* komiteleri *Ermeni milletini silahlandırmak üzere Taşnakların* yönetimi altında birleşmişlerdi.³⁸ 1914 yılında ise Smith, *Ermeni partilerinin* geçen yıl boyunca gizlice *silah* ithal etme ve onları *tarafstarlarına* dağıtma ile meşgul olduklarını, *mavzer pistolların* onların favori silahları olduğunu bildirmekte. Kırsal bölgelerde Ermenilerin *bu silahları açıktan* taşıdıklarını gördüğünü ve *Ermenilerin Kürtlerden daha iyi silahlandıklarını* yazmaktadır.³⁹

Savaş başlayana kadar Ermenileri *silahlanma ve zararlı politik faaliyetlerle* anan İngiliz belgeleri savaş patlak verdikten sonra ise savaşta kullanılacak *gönüllüler* olarak zikretmeye başlamıştır. Birinci Dünya Savaşı'nda gerek Türkiye ve gerekse Türkiye dışında yaşayan Ermeniler, eğer İtilaf devletlerinin safında savaşa girip bedel öderlerse kendileri için bir Ermenistan kurdurulacağına inanmışlardı. Savaşta her yolu mübah sayan İngiltere, Fransa ve Rusya'da Türkiye'ye karşı kendilerine gönüllü destek vermek isteyen Ermenilerin yardımlarını severek kabul ettikleri gibi onları organize ederek ön cephelere sürmüşlerdi. Bu *Ermeni gönüllü* hareketi ile ilgili *Foreign Office* dosyalarında çok sayıda belge mevcuttur. Rusların Kafkasya'da teşkil ettiği *Ermeni gönüllü alaylarından* İngilizlerin Mısır ve Kıbrıs'da teşkil ettiği *Ermeni alaylarına* kadar hepsi bu belgelerde yer almaktadır. Ayrıca Bulgaristan'da oluşturulan *Ermeni gönüllüleri*⁴⁰ ve Fransız orduları saflarında yer

(36) *The National Archives*, FO, 424/206, No. 62, p. 54. (26 Nisan 1904)
(37) *The National Archives*, FO, 371/560, No. 37689. (29-30 Eylül 1908)

(38) *The National Archives*, FO, 195/2449, p. 21. (8 Mayıs 1913)

(39) *The National Archives*, FO, 371/2130, p. 58. (10 Ocak 1914)

(40) Rusya'nın Kafkasya'da kurduğu Ermeni gönüllü alayları ve İngiltere'nin Mısır, Kıbrıs ve Bulgaristan'da silahlandırıp organize ettiği Ermeni gönüllüleri İskenderun üzerinden Osmanlı topraklarına karşı açmayı tasarladığı cepheye kullanma tasarıları ile ilgili belgelerden birkaçı. *The National Archives*, FO, 371/2147, No. 74733, Batum, 24 Kasım 1914; FO, 371/2484, No. 25167, Bulgaristan, 4 Mart 1915; FO, 371/2484, No. 25167/15, Foreign Office, 5 Mart 1915; FO, 371/2484, No. 0152/4717. (M.O.I), War Office, Mart 1915.

alan *Ermeni gönüllülerden* de bahsedilmektedir.⁴¹

İngiltere, Fransa ve Rusya savaşta gerek kendi orduları saflarında yer alarak savaşmak isteyen gerekse Türkiye içinde ayaklanarak onların ilerlemelerini kolaylaştıracak Ermenilerin gönüllü destekleri konusunda istekli davranmışlardı. İngiltere'nin İskenderun üzerinden Türkiye'ye saldırıyı planladığı harekette daha çok Mısır ve Kıbrıs'ta toplanan *Ermeni gönüllüleri* ve bu sırada *Zeytun* bölgesinde isyan halinde olan *Ermenilerden* yararlanmayı tasarlamıştı. İskenderun planlarının öğrenilmesi ve Van Ermeni isyanlarının önlenemez ve hem Türk Ordusu hem de bölgede yaşayan Müslüman ve Ermeni halk için tehlikeli bir boyuta gelmesi üzerine Osmanlı Hükümeti, tehcir kararı almıştı.⁴² İngiltere Hükümeti, Osmanlı Hükümeti'nin aldığı bu tedbir ile Türkiye'deki Ermeniler üzerinden destek sağlayamayacak bir duruma gelince, işi savaşta bulunmasının bir gerekçesi boyutuna taşıyarak propaganda malzemesi olarak kullanmaya başlamıştır.

Tehcirden sonra İngiliz belgelerinde *Ermenilerle* ilgili her konu için *Ermeni katliamı* tabiri kullanılmıştır. İngiliz istihbaratı konuyu kendileri için bulunmaz bir propaganda malzemesi olarak gördü ve propagandanın boyutunu o kadar artırdı ki neredeyse İngiltere'nin savaşa girişini bile *Ermenilere* bağlayacaktı. Savaşa girişlerini Ermenilere bağladılar ama savaşı devam ettirishlerinin sebebi olarak konuyu çokca kullandılar. 1915 yılından sonra Türkiye Ermenileri ile ilgili kataloqlarda *Ermeni katliamı* (*Armenian massacre*) tabiri kullanılmıştır. Propagandaya malzeme toplayarak yayınlamak üzere tarihçi *Toynbee* de görevlendirilmiştir. *Foreign Office*'de *Toynbee* adı ile kayıtlı yedi dosya mevcuttur. Her bir dosyada yaklaşık beşyüzer yazı vardır ve bunların tamamında *Ermeni katliamı* konusu yer almaktadır.⁴³ Ancak bu yazıları incelediğimizde hiç birinin *katliamı* gösteren bir belge niteliği taşımadığı görülmektedir. Zaten taşımış olsaydı her halde bugünkü Ermeni pro-

pagandacıardan önce İngilizler bunları yayınlamış olurdu. 1916 yılından *Toynbee*'ye hazırlattırıp yayınlattırılan Türkiye Ermenilerle ilgili "*Mavi Kitap*" denilen "*The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire*" kitabının adında bilimsel görüntü verilmek için *katliam* sözü kullanılmamıştır.⁴⁴ Ancak İngiltere'nin en kapsamlı propaganda malzemesi olan bu kitabın önsözünden sonsözüne kadar her tarafı *Ermeni katliamı* ifadesi ile doludur. Ayrıca İngiltere Hükümeti, sayısız küçük kitap yazdırarak dağıttırmıştır. Bu propaganda kitapları özellikle Amerika Birleşik Devletleri'nde bastırılarak dağıtılmıştır.⁴⁵ *Toynbee*'ye ayrıca propaganda maksatlı üç kitap daha yazdırılmıştır. Bunların iki tanesinin isminde bizzat *katliam* ve *mezalim* terimleri kullanılmıştır. İlki *Ermeni Mezalimi: Bir Millet'in Katliamı* (*The Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*)⁴⁶, ikincisi *Türklerin Kanlı Yönetimleri* (*The Murderous Tyranny of the Turks*)⁴⁷ ve üçüncüsüne bilimsel bir görünüm verilme-ye çalışılmış *Türkiye; Bir Geçmiş ve Bir Gelecek* (*Turkey; A Past and Future*).⁴⁸ Bu dönem *Foreign Office* dosyaları böyle propagandaya dönük malzeme ile dolu iken bazen gerçek bilgilere ulaşip bildiren temsilcilerin raporlarına da rastlanmaktadır. Sadece görülen bilgileri içeren bu belgeler ise adeta propaganda malzemelerini tekdiz eder niteliktedir. 1916 Şubat'ında İngiltere'nin Batum Konsolosu P.Stevens'in raporu bu niteliktedir. Rus ordularının Erzurum ve çevresini işgali sırasında *Hıms'ta bin kadar Ermeni kafilesi* bulunmuştur. Bunu bildiren Konsolos, Erzurum ve Muş bölgelerinde böyle çok sayıda *Ermeni topluluğu* bulunduğunu yazmaktadır.⁴⁹ Bu

(41) *The National Archives, FO,371/2485, No.41444.* (Boston 23 Mart 1915)

(42) Muammer Demirel, "Ermeni Tehciri ve Alınan Tedbirler", *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, Sayı 37* (2001), s.385.

(43) *The National Archives, FO,96/205-212.* (*Toynbee's Correspondence 1915-1916*)

(44) Arnold Toynbee, *The Treatment of the Armenians in the Ottoman Empire*, London, 1916.

(45) Justin McCarty, "I. Dünya Savaşı'nda İngiliz Propagandası ve Bryce Raporu, *Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, sayı 37*, 2001, s.475.

(46) Arnold Toynbee, *Armenian Atrocities: The Murder of a Nation*, London, New York, 1915.

(47) Arnold Toynbee, *The Murderous Tyranny of the Turks*, London, New York, 1917.

(48) Arnold Toynbee, *Turkey; A Past and a Future*, London, 1917.

(49) *The National Archives, FO,371/3404, No.52366*, (25 Şubat 1916).

belge, savaş sırasında İngiltere Hükümeti'nin Ermenilerin Türk yetkililer tarafından *katledildiği* propagandalarına bir cevap olduğu kadar bugün *Ermeni soykırımı* kampanyalarının iddialarını da boşa çıkarmaktadır. Çünkü bu Ermeni topluluklarının bulunduğu bölgeler savaşın en fazla acısını çeken yerlerdir. Eğer Türkiye'de bir katliam olsaydı buralarda sağ kalan Ermenilerden söz etmek mümkün olmazdı.

Sonuç

İngiltere'nin Türkiye ile ilgilenmeye başladığı zamandan Birinci Dünya Savaşı sonuna kadar genel hatları ve örnek yöntemi ile incelediğimiz İngiliz belgelerinde kullanılan terminolojinin Hükümet politikaları doğrultusunda değiştiğini gözlemledik. Belgelerdeki bu değişimin yanı sıra belgelerde kullanılan dil ile onların kataloglarında kullanılan dil arasında da önemli farklılıklar vardır. İlk devir belgeleri Türkiye'deki Ermenileri ayrı bir şekilde değil genel Hıristiyanlar olarak sunmakta ve *hayat şartlarının* Türklerden bile daha *iyi* olduğunu belirtirken 1878 tarihinden sonra İngiltere'nin Ermeni koruyuculuğunu üstlenmesinden sonra Ermenilerin yaşadıkları bölgelerdeki *yönetim ve güvenliğin*

kötülüğünden dem vurularak reform yapılması gerektiğini yazmaktadırlar. Bu arada Rusların Ermenileri kullanarak yayılmasını da engellemek için Rus yanlısı Ermeni Komitelerinin faaliyetleri belgelerde daima *zararlı* olarak gösterilmektedir. Birinci Dünya Savaşı sırasındaki belgeler incelendiğinde Ermenilerin *savaşa malzeme* yaptıkları görülmektedir.

Bu durumu savaş sırasında İngiliz propaganda ofisinde çalışan Arnold Toynbee, hatıralarında açıkça anlatmaktadır. İngiltere'nin Ermeni konusunu propagandanın merkezine almasının ana sebebi Rusya'nın yaptığı Yahudi katliamının Almanya tarafından dünyaya duyurulması ile İngiltere ve müttefiklerinin zor duruma düşmesidir. Rusya, Polonya'ya girdiğinde oradaki Yahudilere yönelik katliam yapmış, bu katliam Almanya tarafından geniş bir kampanya ile dünyaya duyurduğunda Yahudilerde büyük bir infial meydana gelmiştir. Buna karşılık olarak İngiltere de Almanya'yı suçlamak üzere Ermeni Tehcirini propaganda malzemesi yapmıştır. İngilizlerin Ermeni konusunu kullanmasının Yahudi katliamı kadar etki yapmadığını belirten Toynbee, "herkes kendi ölüsüne ağlıyor" vecizesi ile bu durumu anlatmıştır.⁵⁰

(50) Arnold J. Toynbee, *Hatıralar: Tanıdıklarım*, (Çeviren: Deniz Öktem), İstanbul, 2005, s.175-180.